

Є. В. Шавелашвілі,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ТИПИ СТРУКТУР МОРФОЛОГІЧНОЇ БУДОВИ СЛІВ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті розглядається морфологічна будова слів турецької мови, яка представлена словозмінною та словотвірною структурами. Ці структури служать для визначення функціонального типу афіксальних морфем (словотвірних та формотвірних). Словотвірна та словозмінна структури турецького слова є функціональними за призначенням.

Ключові слова: морфема, морфологічна будова, корінь, основа, словотвірний афікс, словозмінний афікс, адитивна модель.

В статье рассматривается морфологическое строение слов турецкого языка, которое представлено словоизменяющей и словообразовательной структурами. Эти структуры служат для определения функционального типа аффиксальных морфем (словообразовательных и формообразовательных). Словообразовательная и словоизменяющая структуры турецкого слова являются функциональными по назначению.

Ключевые слова: морфема, морфологическое строение, корень, основа, словообразовательный аффикс, словоизменяющий аффикс, аддитивная модель.

In the article the morphological structure the Turkish words, which are represented by inflectional and derivational structures are described. These structures are used to determine the functional type affix morphemes (derivational and word-changing). Derivational and inflectional structure of the Turkish words are functional.

Key words: morphemes, morphological structure, root, foundation, derivational affixes, inflectional affixes, additive model.

Морфологічна будова тюркського слова, за своєю природою аглютинативна: словотвірні та словозмінні афікси додаються до основи (кореня) слова переважно без морфонологічного варіювання, за винятком позиційних фонетичних чергувань, зумовлених сингармонізмом. М.О. Баскаков зазначав: «Яким би складним за своєю будовою та кількістю афіксів не було слово, воно легко поділяється на свої складові частини та легко виділяється корінь слова, який, як правило, залишається незмінним і зберігає свою фонетичну форму, незалежно від того, в якій граматичній формі виступає це слово і який афікс цю форму виражає» [2, с. 77].

Аглютинація як спосіб слово- та формотворення протиставляється фузії і кумуляції. Фузія характеризується морфонологічно зумовленим взаємопроникненням контактних морфів, що ускладнює визначення чітких морфемних швів насамперед між основою і флексією. Афіксальні словозмінні морфеми у фузійних морфологічних структурах, як правило, кумулятивні: вони синтетично виражають граматичні значення декількох різних граматичних категорій.

Для опису морфологічної будови слова в аглютинативних мовах використовується адитивна модель морфології, що ґрунтується на синтагматико-комбінаторному принципі. «Адитивна модель зумовлюється так званим ізоморфізмом формального і семантичного поділу; іншими словами, якщо деякий зміст 'А' розкладається на елементи 'x' та 'y', то ланцюжок фонем /A/, які виражають цей зміст, складається із ланок /x/ та /y/. Ізоморфізм «першого лінгвістичного членування» – не менш важлива особливість адитивної моделі, ніж власне адитивний принцип (зумовлення рівності цілого простій сумі складових частин)» [6, с. 39-40].

Предметом опису адитивних морфологічних моделей стає морфемна структура словоформи як цілісного морфологічного конструкта. Відповідно, розділ морфології, який описує правила формальної і семантичної сполучуваності морфів у словоформах та типи морфемних структур словоформ називається морфотактикою. У науковий обіг термін морфотактика (з грец. морф – 'форма'; таксіс – 'порядок') увів американський лінгвіст Дін Стоддарт Ворт [1, с. 397-403].

Морфема структура слова визначається за технікою морфемного аналізу, що передбачає виокремлення морфем, які функціонують у сучасній турецькій мові, тобто з урахуванням їхнього сучасного мовного усвідомлення. Поділ на морфеми здійснюється з урахуванням таких принципів: 1) формального – повторюваність морфем у різних словах або словоформах; 2) семантичного – повторювані морфеми повинні мати однакове значення; 3) синхронічного – у словоформі виокремлюються лише ті морфеми, які функціонують у сучасній турецькій мові.

Базовою морфемою морфемної будови турецьких слів є коренева морфема, яка визначається насамперед як обов'язкова морфема у слові (слів без кореня не буває) і стоїть у початковій позиції турецького слова, оскільки в турецькій мові відсутні префіксальні афікси.

Корінь – «це центральна, головна і обов'язкова морфема, спільна частина споріднених слів, що містить елемент лексичного значення слова» [3, с. 41]. У турецькому мовознавстві розуміння кореня пов'язують із двома термінами: коренем та основою, які в багатьох граматиках, що описують процеси словотворення, трактуються як синонімічні. Т. Бангуоглу [11, с. 145] вважає коренем спільну основу всіх наявних в мові слів, Дж. Дені [13, с. 93] називає коренем основу слова, яка несе в собі семантичне значення, М. Ерґін [15, с. 214] визначає корінь як найменшу мовну одиницю, Х. Едіскун [14, с. 327] вважає коренем найменшу змістову частину слова.

Структура тюркського кореня досліджувалася багатьма російськими та турецькими вченими, серед яких: М.О. Баскаков [2], О. Демірджан [12], В.Л. Котвич [5], С. Озель [18], І.Г. Рамстедт [7], Б.М. Юнусалієв [8], та ін.

С. Озель визначає такі морфологічні особливості кореневої морфеми турецької мови: 1) план вираження кореня не може складатися з одного звука (за винятком особового займенника третьої особи однини, та вказівного займенника – *o*); 2) найчастотніші односкладові корені; 3) для фонетичної структури кореня не характерний збіг двох приголосних; 4) корені займають початкову позицію у морфемній структурі слова; 5) переважно корені бувають або іменні або ж дієслівні [18, с. 13].

О. Демірджан визначає корінь як найменшу складову частину слова та визначає такі ознаки: 1) корені – це мовні одиниці, які виникають як автономні, а потім пристосовуються до структури мови; 2) корінь – це частина слова; 3) корені самостійно позначають предмети або дію; 4) у процесі словотворення, корені виконують функцію ядра слова [12, с. 23].

Значення кореня у словах-дериватах видозмінюються і конкретизуються словотвірними афіксами. Порівняно з афіксами корінь характеризується більшою автономністю. У незмінюваних словах, особливо службових, корінь не поєднується з афіксами. У змінюваних словах крім кореня та словотвірних афіксів, які уточнюють його значення, наявні також морфеми, що виражають граматичні значення слова й утворюють його форми, це – формотвірні та словозмінні афікси. «Афіксальні морфеми, на відміну від кореневих, не є обов'язковими морфемами у структурі слова, оскільки слово може не мати афікса. Афікс (з лат. *affixus* – прикріплений) – службова морфема, мінімальний елемент будови мови, який приєднується до кореня слова в процесах морфологічної деривації і служить перетворенню кореня з граматичними або словотвірними цілями; найважливіший засіб вираження граматичних і словотвірних значень; частина слова, що протиставляється кореню...» [9, с. 59].

Афікси турецької мови завжди стоять у постпозиції до кореня, мають закріплені за ними значення і виступають із цими значеннями у низці слів або у тій самій граматичній формі слова як показники цієї форми. Афікси турецької мови завжди однозначні, але їх значення виявляється не самостійно, а в єдності з коренем слова. За типом значення, яке афікс виражає (словотвірне або граматичне), та функцією, яку він виконує у процесі деривації чи словозміни, афіксальні морфеми поділяються на словотвірні, формотвірні та словозмінні. Посткоренева позиція визначає в турецькій мові лише суфіксальні афіксальні морфеми та закінчення.

У турецькому мовознавстві не представлено системних досліджень морфемної структури турецького слова. Більшість лінгвістичних описів – це навчальні граматики та перекладні словники, які подають списки словотвірних та словозмінних афіксів турецької мови без обґрунтування принципів їх розмежування. У наукових граматах турецької мови проводиться розмежування словотвірних та словозмінних афіксів у визначенні морфемної структури за характером значень, які вони виражають, без врахування функціонального навантаження цих морфем.

Турецький лінгвіст Б. Аталай [10, с. 25] визначає іншу класифікаційну схему афіксів, в якій виділяє функціональні та флексійні афікси. Функціональні афікси, додаються до кореня або основи слова, та змінюють його семантичне значення. У багатьох випадках ці афікси зрощуються з коренем і утворюють вторинний корінь. Флексійні афікси додаються в кінці кожного слова або кореня, є часто вживаними, та можуть змінювати частиномовну належність слова. Така класифікація афіксів, на нашу думку, є непослідовною, оскільки флексійні афікси також є функціональними, а функціональні (словотвірні в традиційному тлумаченні), змінюючи семантику основи, виражають і категорійне значення частини мови новоутвореної словоформи.

М. Ерґін [15, с. 275-300] наводить перелік словозмінних афіксів, що приєднуються до іменних частин мови. Ці афікси розглядаються окремо від понять «граматична категорія» та «граматична форма». Вони фігурують лише як особливі додаткові елементи слова, які не змішуються зі словотвірними афіксами. М. Ерґін не наводить аргументів, на основі яких проводиться розмежування цих типів афіксів. Він оперує лише поняттям афікс, поділяючи їх на словотвірні та словозмінні. Проте, в одному з міркувань М. Ерґіна можна виявити вплив теорії граматичної форми, де він говорить про те, що при приєднанні словозмінних афіксів лексичне значення кореня залишається незмінним. До складу словозмінних афіксів, які властиві іменній групі словоформ М. Ерґін відносить: 1) *-lar /-ler* (множини): *masa* → *masa-lar*; 2) *-ım/-im* (присвійності): *masa* → *masa-m*; 3) *-nimki/-nimki* (загальної приналежності): *kız* → *kız-inkı*; 4) всі афікси відмінків: *masa* → *masa-da*; 5) *mi? /-mi?* (запитальний афікс): *masa* → *masa mi?* [15, с. 210].

У «*Yeni Dil Bilgisi*» Н. Коча [17, с. 130] після частиномовної класифікації подається окремий розділ «*Ekleğ*» – «Афікси». Формотвірні (словозмінні) афікси називаються «*çekim ekleri*». Н. Коч виділяє істотну специфіку формотвірних афіксів, яку він вбачає в тому, що вони не змінюють значення слів, не сприяють утворенню нових слів. Основне призначення таких афіксів, на думку автора, це – встановлення смислових зв'язків між словами в реченні. Вибір словозмінних афіксів безпосередньо залежить від частиномовної категорійної семантики слова. Визначаючи граматичні афікси, Н. Коч вказує, що вони приєднуються або до іменної, або до дієслівної груп, але деякі афікси можуть приєднуватися одночасно до двох груп. До іменних афіксів автор зараховує: 2) афікси присвійності; 3) афікси відношення; 4) афікс спільності [17, с. 70]. У цій системі афіксів відсутній афікс множини (*-lar*).

Очевидно, категорія числа не визначається автором у словах іменної групи, оскільки протиставлення однини та множини в турецькій мові, як і в інших тюркських мовах, не має фонетично вираженої афіксальної позиції. Н. Коч подає вторинні функції формальних показників, а саме їх здатність виражати декілька граматичних значень або неграматичні значення, здатність утворювати стійкі сполучення, здатність виконувати службову функцію та ін.

У турецькому мовознавстві та в російських дослідженнях із тюркології (О.М. Баскаков [2], А.М. Кононов [4]) афікси диференціюються за типом значення (словотвірне, граматичне) та здатністю брати участь у процесах словотворення або словозміни. У сучасній тюркології Г. Ер'їт [16; 2] поділяє афікси на дериваційні та флективні, зараховуючи до флексій всі словозмінні афікси.

Адитивна модель опису морфологічної будови турецької мови дозволяє провести морфемну сегментацію словоформи і визначити корінь та афіксальні морфеми, проте завдання морфологічного опису не тільки визначити морфемну структуру, а й функціонально охарактеризувати виявлені морфи у процесах словотворення та формотворення (визначити їх словотвірне чи граматичне значення). На цьому етапі морфологічного аналізу ставиться завдання проаналізувати словотвірні моделі турецької мови та словозмінні парадигми, що здійснюється за методикою словотвірного та словозмінного аналізів слів.

Ці два типи аналізу, які є відмінними за метою і за операційними одиницями: словозмінний – словозмінна основа + граматичний формант; словотвірний – словотвірна основа + словотвірний формант; визначають два функціональні типи основ, які відрізняються не тільки за функцією, а й за морфемною складністю структури. Наприклад:

göz /oko/ ® göz-lük /окуляри/: у словотвірному аналізі, зіставляючи мотивувальне і мотивоване слова, визначається твірна основа (ТО) *göz* і словотвірний формант (СФ) *lük*, а словозмінні афікси не беруться до уваги *gözlük+ø-ø*, *gözlük+ler-ø*, *gözlük+ler-in*: у словозмінному аналізі, протиставляючи словоформи одного слова за граматичним значенням і планом вираження, визначається словозмінна основа (СО) *gözlük* та граматичний формант, який складається з двох словозмінних афіксів. Твірна основа турецького слова – це основа, від якої утворюються нові похідні слова у процесі словотвору і яка визначається як спільна частина мотивувального та мотивованого слова у мінімальній словотвірній парі.

Словозмінна основа турецького слова – це основа (похідна або непохідна) змінюваного слова, що виражає його лексичне значення, і визначається як спільна частина словоформ однієї лексики (морфологічної парадигми) після визначення у цих словоформах граматичного форманта.

Отже, словотвірна структура слова та словозмінна структура слова є дихотомічними за будовою та функціональними за призначенням, оскільки відображають не морфемну будову слова, а служать для визначення функціонального типу афіксальних морфем у двох процесах: словотворення та формотворення. Відповідно, як словотвірна, так і словозмінна основи можуть мати свою морфемну структуру, яка визначається за процедурами морфемного аналізу. Морфемна структура двох типів основ може бути кореневою (простою) й афіксальною (складною). Коренева основа дорівнює у морфемній структурі кореню, а афіксальна основа включає, крім кореня, один або кілька словотвірних афіксів. Таким чином, терміни «корінь» та «основа» не є синонімічними: корінь – це морфема, а основа – це функціональне поняття, частина спільнокореневих слів у процесах словотворення та словозміни.

Література:

1. Актуальные проблемы русского словообразования: Мат-лы респ. науч. конф. / Самарканд. С. : Изд-во Самарканд, ун-та, 1972. – С. 397-403.
2. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков / Н. А. Баскаков. – М. : Наука, 1979. – 274 с.
3. Козленко І. В. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка / І. В. Козленко. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. – 173 с.
4. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А. Н. Кононов. – М. : Академия наук УССР, Институт Языкознания, 1956. – 570 с.
5. Котвич В. Л. Опыт грамматики калмыцкого разговорного языка / В.Л. Котвич. – Прага, 1929. – 216 с.
6. Плуноян В. А. Общая морфология: Введение в проблематику: учебное пособие / В.А. Плуноян. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 384 с.
7. Рамстед Г. Введения в алтайское языкознание / Г. Рамстед. – М., 1957. – 254 с.
8. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология: (развитие корневых слов) / Б. М. Юнусалиев. – Фрунзе : Киргиз, гос. уч.-пед. изд-во, 1959. – 368 с.
9. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [состав. В. Н. Ярцева]. – 2-е изд. – М., 1998. – 685 с.
10. Atalay B. Türkçe'de kelime yapma yolları / B. Atalay. – İstanbul : İbrahim Horoz Basımevi, 1946. – 156 s.
11. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri / T. Banguoğlu. – Ankara : TDK Yay., 2007. – 628 s.
12. Demircan Ö. Türkiye Türkçesinde kök-ek bileşmeleri / Ö. Demircan. – Ankara : TDK yayınları, 1977. – 126 s.
13. Denny J. Türk dili grameri (osmanlı lehçesi) / J. Denny. – İstanbul : Maarif matbaası, 1941. – 176 s.
14. Ediskun H. Yeni Türk dilbilgisi / H. Ediskun. – İstanbul : Remzi Kitabevi, 1993. – 416 s.
15. Ergin M. Üniversiteler için Türk dili / M. Ergin. – İstanbul : Bayrak Yayınlar, 2009. – 544 s.
16. Eryiğit G. An affix stripping morphological analyzer for Turkish [Електронний ресурс] / G. Eryiğit, E. Adalı. – Innsbruck, 2004. – Режим доступу : <http://w3.msi.vxu.se/users/geymsi/papers/iasted.pdf>
17. Koç N. Yeni dil bilgisi / N. Koç. – İstanbul : Yayınevi, 1992. – 630 s.
18. Özel S. Türkiye Türkçesinde sözcük türetme ve bileştirme / S. Özel. – Ankara : TDK yayınları, 1977. – 71 s.